

Vitéz Ferenc

A hitben fakadt párbeszéd képei

Bertha Zoltán centenáriumi kiállítása Sárospatakon

Nagy várakozással tekintett Bertha Zoltán június 28-án rendezett centenáriumi emlékkiállítására Sárospatak, a kollégiumi öregdiákság (az egykori tanítványok) és a család egyaránt. Az Újbánya Rendezvénycentrum Urbán György Kiállítótermében fölragyogott szinte a teljes életmű. A gondosan berendezett tárlókban gazdag dokumentumanyag kísérte a képeket, a kisteremben pedig a családi vonatkozású festmények kerültek egymás mellé.

A kiállítás címadása a kaland és rend (a régi és az új apollinaire-i „modern pörpatvara”) klasszikus eszméjét emelte a középpontba. A „*Hagyomány és modernség*” címkéje azonban a Bertha Zoltán-életműben nem két világ, két életfelfogás összeütközésére utalt, hanem az egymás mellett élő két alkotói attitűd szerves kapcsolatára, a hagyomány és modernség szintézisére vagy éppen a hit és a reáliák egymáshoz tapadására. S mindenekelőtt az eleven létre, a műalkotások által sugárzott (Bertha Zoltán-i) szellemiség felkavaró aktualitására, ami annak is köszönhető, hogy a jelentések folyamatos mozgásban vannak.

A centenáriumi kiállítás előtt több mint két évvel írtam először Bertha Zoltán képeiről, majd tavasszal folytattam a szemlét a család birtokában lévő művek áttekintésével (*Néző • Pont*, 2012/február; 2012/április–május). A református teológiát végzett s lelkészként is szolgált magyar–angol–latin szakos tanár festményeivel egyébként már korábban is találkoztam, a protestáns képszemlélet, az istenhitre alapozott ön-reprezentáció és a lelkészi-képzőművészi identitás-kifejezések közötti kapcsolatokat kutatva. (Ekkor viszont a szintén református pap-festő Szúdy Nándor világról írtam. Tudniillik Szúdy figurális képei konkrét bibliai témák apokaliptikusan modern parafrazisai voltak, míg Bertha Zoltán figurális festményein nem található meg ennek az örökségnek a direkt reprezentációja. A pataki művész nonfiguratív képei inkább egy archaikus gyökerű szerves kulturális identitást, a magyarságszemlélet komplexitását és annak hitbe ágyazottságát fejezik ki. Bertha szimbólumrendszerében nem feltétlenül a bibliai jó és gonosz hadakozása tűnik föl, hanem egyrészt a megmaradáshit egyetemessége, majd a közösségi erkölcs és a diktatúra egymásnak feszülése van jelen.)

A kiállítás megnyitására készülve, Bertha Zoltán műveinek más és más jelentései nyíltak meg előttem, attól is függően, hogy a képet például biográfiai adatként, a lokális identitás dokumentumaként, illetve egy művészet- és művelődéstörténeti vonatkozású emlékezőfolyamat részeként, a népi-organikus látásmód példajaként vagy

egzisztenciális filozófiai absztrakcióként, a szakrális létezmód artefaktumaként néztem-e. Ez a folyamatos jelentésárnyalódás mindazonáltal arra is utalt, hogy a hagyomány és modernség kapcsolata máig termékeny tudott maradni a Bertha-életműben. S ha a modernség természetes sajátja a mozgás, az is kiderült, hogy a tradíció (a rend) szintén mozgásba lendül. Ez a tradíció eleven mivoltát mutatja, és azt a tanulságot hordozza, hogy egy lezárt életmű ugyanúgy mozgásba lendülhet, és elindítja az érvényes képolvasatok párbeszédét.

Itt jegyezzük meg, hogy a *Hagyomány és modernség* című emléktárlat meghívóképe az *Életfa* volt (az 1981-ben készült festmény *Szándék és megvalósulás* címmel szintén ismert). A választás azt is üzeni egyebek mellett, hogy bármilyen diskurzusból csak úgy lesz termékeny élet, ha az hitből fakad és reménységgel áldott. A létezés teljességét is kifejezi ugyanakkor a kép. Jól lehet érezni a művész gondolatának mélységét, szellemi kiterjedését, azt a fegyelmező belső lírai rendet, amely a lombok apró kozmoszát összekapcsolja a csillagrezdüléssel, az enteriőr intim hangulatát a történelmi sorssal. A hivatkozott kép is fölerősíti az üzenetet, hogy a kilátástalan helyzetekben megfogalmazott küldetés is mindig a reménnyel emelkedik a hétköznapi feladatai fölé.

A festményről kiváló elemzést készített Bertha Csilla *Szimbolikus vagy fantasztikus* című, először angol nyelven (a *Journal of the Fantastic in the Arts* folyóiratban) megjelent tanulmányában – alább ezt idézzük. „Az *Életfa* a folytonosságot jelképezi, s egyben közvetíti a világmindenség különböző szintjei között: a legegyszerűbb képzetek szerint az alvilág, az emberi-természeti élet szintje és a magasabb, szellemi szféra között. *Bertha Zoltán Szándék és megvalósulás* (1981) című képén például ez az életfamosztó az ideális rendet, harmóniát sugallja hármassal, hierarchikus tagoltságával: A szervetlen, kristály alakú formákkal jelzett, az életfa gyökerei körüli alvilág, a fa ágain a középső, földi élet által lakott szint, s a Nap, Hold, csillagok által szimbolizált felső, szellemi szféra adja az alapstruktúrát, amely további felbontásban az élet különböző formáit jelzi. A fa ágain legalul a növényvilág, középen az állatvilág, legfelül az emberi tartomány lakozik. Már maguk a motívumok is (tulipán, szarvas, galamb) az eredeti hímzéseken, faragásokon [...] találhatóak a továbbgondolt, egyéni változatai, de ezek elrendezése még inkább a művész sajátos formában megfogalmazott problematikáját fejezi ki. A szimmetrikus, tökéletes formák a háttérben csak ellenpontul szolgálnak az előtérben elhelyezett, a gyarló realitásra, a szép, az igaz, a művészi tervek és álmok tökéletes megvalósítására utaló eltorzult, lekonyult, elsötétült színű, hervadt, csonkult életfa képéhez. A magyar népművészeti anyanyelv birtokában mindez szinte szó szerint leolvasható [...], s egyszerre utal a művész egyéni elégedetlenségére saját művészetével kapcsolatban, a művészet örök problémájára, s a magyar és – továbblépve – az egész emberi kultúra hanyatlására.”

Az értelmezés során a kívülálló helyzet fokozatosan változik meg, s noha a műnek

eleve több szintje van, az értelmezés tovább gyarapítja a lehetséges szinteket. A kívülálló belülről tekint. A kép ablakán keresztül olykor csak a térben kutat távolabb (az ismerős város ismeretlen dimenzióit, máskor az emberformáló tájat nézve). De az időben is visszalapozhatja gyermekora vagy elődei emlékeit. Megérezheti egy nemzetlélek sóhajtásait, földidézheti irodalmunk, zenénk disszonanciákkal teli harmóniáját.

Adyra gondolva faragott fejfapiramisok csúcsán győz a halál fölött az élet. A *Halott szeretők tánca* – mivel a tánc magának a léleknek is a megtestesítője – egyszerre a lelkek szertesugárzó vágya s varjúárnyék-nehéz emléke. *Kodály emlékére* tulipánharmattal szomjukat oltó madarak szállnak a napba. De *Madách* világát körbejárva is rájöhét az ember, egyensúlyozva a hideg űr szélén, hogy minden kaland ihletője és végcélja is a rend. Az angyali noszogatót is megérezni némely kép előtt (például az évszakos allegóriákat, az egymással ellentétes minőségek s mégis a szerves egymáshoz tartozások jelképerdejét vagy az őselemek konkrét látványnt absztraháló megjelenítését átremegve), hogy álljunk végre szóba a Mindenhatóval.

Minden tudatos vagy véletlen egymás mellé helyezés egyúttal értelmezés – a művek értelmezésének új lehetőségét kínálja minden új sorrend. Ebben a több mint fél-száz kép által megalkotott kiállítási rendben számos szellemi, lelki és festői kaland útja bontakozik ki. A sokrétűség, a változatosság kalandja a témák, szemléletek és stílusváltozatok között. Az idő kalandja fél évszázad festői termését áttekintve. Vagy az identitás és az önfelmutatás kalandja, az egyenes út, a tisztesség és a tisztaság kalandja. A centenáriumi válogatás dokumentum a festőpályáról és emberi életútról, általa referenciális viszonyba lép a festő és az utókor jelen ideje – kétfajta jelen időben kell megszólalniuk tehát a képeknek. Ezért is lendült mozgásba a tárlatanyag. Nemcsak a válogatás egésze referál az életműre és az idősíkokra, de a kiállításon egymás mellé került, a képek ritmusjátékába illeszkedő művek is sajátos magyarázatok bölcsői. A tárlókba emelt dokumentumok tovább árnyalják ismereteinket, eligazítva a reprodukciók, újságcikkek, albumok, címlapképek segítségével egy reménységalapú és örömszavú, az Istenkövető és emberhez méltó festői világban.

Tél derekán egy csokor digitális képreprodukciót postázott elektronikus levelében a művész fia. Ebben a kontextusban az általam már korábban is jól ismert Bertha Zoltán-képek újabb jelentésárnyalatot kaptak. Érzékelhető a lírai geometrizmus, finom zenei hangzásokkal a téli háztetők ritmusában. Különös atmoszférájú a téli impresszió a Kollégiummal. A váralja fényei és árnyékai, felhői és a hó alól kikacsintó fű- és levélcsomói a megpihenést, a derűt, illetve a lassúságot, vele együtt az emlékezést erősítik föl. Izgalmasak a Bodrog-parti fák absztrakciós színjátékai; katarzis felé vezet az akvarell gesztusokból összerakódó lírai indulattömeg. Érzékeny alkotói attitűdről tanúskodik a táncos mozdulatú bokrok és épületek, a víz és a kő, az ember formájú fa és a fény játékos és fegyelmezett (az élettel játszó, halált fegyelmező) kompozíciója...

S folytatni lehet ezt a reflexiósort a kisteremben szépen berendezett családi képek bensőségességével, a szétsugárzó és mindent átható derűvel – úgy tűnik, mintha magából a megfestett alakból, egy szerető tekintetből, az önfeledt tevékenységből érkezne a képre a fény, legyen az a tevékenység a cipőfűzés vagy a gyakran visszatérő situációs motívum, az olvasás. A lélek erejét edző, a szellemet is világosító megmaradáshit azonban nem csak az arcokat vonja szeléd, ám annál tartósabb sugárba. A hajnali jegegyék tánca vagy a *Tavaszi növekedése*, *Egy lélek tájai*, a *Kötődések* ugyanúgy felélednek ebben a sugárban, mint ahogy a *Távolí fény* is elérhetővé válik, vagy a *Tétova remény* kék madara mégis otthonra lel a befogadó szívben.

Főntebb szóltunk az életfa egyetemes, illetve Bertha Zoltánnál saját jelentéssel fölruházott motívumáról. Ehhez – egy másik értelmezési helyzetben – hozzátehetjük, hogy az életfa és a kereszt ugyanazt a transzcendens létállapotot fejezi ki: zöldellő ágak és pompázó virágok fogannak újra a kereszt szálkatestéből. A Születés üzenete a Kereszt felől értelmezhető. A virágvasárnapi bevonulás, a keresztalál és feltámadás sem régmúlt időbe merülő emlék, hanem élő, mozgásban lévő közeg, folyamatos jelenlét, maga a jövő. A festő által követett-alakított szerves műveltségen belül domináns a magyar népművészeti formakincs, de a művész a tradíciót képes áttemelni egy metafizikai jelentésközegebe az érzeki, immanens mezőből. A már említett *Életfa*, az *Őrtálló* (s akár a *Növekedés* is) az eszünkbe juttathatják nemcsak a karácsonyi és húsvéti jelképezőket, de a művészet szakrális feladataira is figyelmeztetnek. Például arra, hogy a maradandó műalkotás mindig Isten és a teremtés örök dicsőségét hirdeti, evangéliumi jelentést hordoz, reménységet ad, szeretetre szólít. Mikor a keresztből életfa lesz – a keresztre utalva –, mindig a fölfelé nyitott életekre mutat.

Bertha Zoltán az 1940-es évektől festett figurális és tájkompozíciókat. Fő ihletője a család és a szűkebb környezet volt, de az enteriőrökbe zárt intim hangulatvillanások is hamar túlléptek a rögzítés pusztá szándékán. A festés a nyugdíjas évekre lett a fő hivatása. A személyes élettér átlépte a földrajzi és időhatárokat, a rögzített lét (immanencia) folyton kereste visszhangjait a transzcendensben. Bertha Zoltán is átérezte, amit írt: „Nem elég a látható szépséget tükrözni, nem elég gyönyörködtetni. A láthatatlant, az elvontat, az érzést, a gondolatot is láthatóvá kell tenni.”

A művészet valójában szakrális tevékenység (a katolikus pap-festő, Prokop Péter szavaival): „a Szép eszközeivel bemutatott áldozat”, és csakis e mozzanat révén lehet a hivatás „a Szépségen átszűrött isteni szolgálat”. Ha nincs ott az alkotás mögött a szolgálat és az áldozat (a zöld ág és kereszt), a „szentségtől megfosztott vizualitás ördögivé, önköltővé és meddővé válik” – írja Somogyi Győző, a kortárs szakrális festészet egyik jeles képviselője. A valódi művészet soha nem is távolodott el szakrális gyökereitől. Az igaz művészet egyfajta szakralizáló aktust végez. Szélesíti az Istenhez tartozás körét, fölismerhetővé teszi a megváltottság élményét. Ma is a „szent másik” felismerése s annak szolgálata lehet a művész egyik építő, növekedést segítő tiltakozá-

sa. Ez történik például a szent és a profán visszatükrözésében; a megváltás-allegória lokalizációjában vagy az archaikus-rituális és kozmikus távlatokat nyitó szerves-szimbolikus komponálásban.

A művészet érzékelteti ugyanakkor, hogy a megváltásfolyamat atmoszférájában nem a szenvedés, hanem a megszabadulás a lényegi momentum. A szenvedést föl-váltja a megszabadult lélek fölemelkedő szépsége. A képzőművészet nagy kihívása, hogy ne a test szenvedését mutassa be, hanem a lélekét; és ennek szükséges részeként: ne fizikai kontextusban ábrázolja az apotetikus tartalmakat, hanem a lelki felemelkedést fejezze ki. Éreztesse az erkölcsi hovatartozást, vagy fölismertesse annak szükséges voltát. Ez ad katarzist és ünnepélyességet a műnek és embernek.

A lelki felemelkedést szolgálta Bertha Zoltán művészete is. Minél több veszély leleselkedik, a reménység annál erősebb. Életfamotívuma őrt áll a belső és felső szépségek-nél, és a virágot fölfaló gonosz valóságos fenyegetés, mikor a virágot a kisebbségben élők metaforájaként nevezi meg. Ugyanis a korpuszt a művész nemzettestként is értelmelte. Miként a természet belső és Isten felső törvényei nem választhatók egymástól külön, akképp a határokon belüli és határokon túli magyarság sorsa is egy.

1998-ban így vallott: „Az egyéni gondok, családi örömök, a dolgok lényegének és az emberi természetnek a titkai, a kudarcok fájdalma, a nemzetünk sorsáért, a kisebbségben élő véreinkért való aggodás és reménykedés, az életünk értelmének keresése, képességeink és lehetőségeink határa: igen-csak közös problémánk.” – Ezért is illette őt Éles Csaba „az erdélyi magyarság sorsföltésnek festője” titulussal, és a népművészeti motívumok jelképi alkalmazása éppen a remény hangjai miatt emelkednek át a „hattyúdalból” a katartikus reményelvbe. Ugyanakkor a világmindenség megélésének akár békés, akár sürgető vágya szükségszerűen vezet a hiányérzés fokozódásához, a (jósággal és igazsággal karöltve megvalósuló) szépség mindig visszatérő drámájához.

S mi határozta meg végül is Bertha Zoltán jellemét és festészetét? – A Pataktól ráhagyományozott demokratikus-protestáló igazságérzet, a nemzeti identitás, a morális-vallási hit, a hivatásvállalás. A növekedést ügyelte, és tudta, hogy amikor a keresztből életfa lesz, akkor folyamatos jelen idővé válik a jövő.

Bertha Zoltán 1914. február 26-án született Poroszlón, hatgyermekes tanító fiaként, anyai ágon református lelkészcsaládban. Emeljünk ki az életrajz néhány meghatározó állomását! Mezőtúr – református gimnázium; Sárospatak – Református Teológiai Akadémia; amerikai tanulmányok és segédlelkészi szolgálat 1936–38 között; magyar–angol–latin szak a Pázmány Péter Tudományegyetemen; doktori fokozat magyar irodalomtörténetből 1941-ben. Tanár lett a pataki református kollégium gimnáziumában, 1952-ben, a Teológia bezárása és az iskola államosítása után „paptanárként” őt is áthelyezték Sátoraljaújhelybe. Az újhelyi állami gimnáziumban is a tudás, a hit és tiszta erkölcs jegyében, a gyökeres és távlatos eszményekhez való hűséggel taní-

tott. Nemzedékek sorát nevelte az irodalom, a nyelvek, a művészetek és tudományok szeretetére, valódi nemzeti tudatra és önbecsülésre, a szellemi kultúra, műveltség és művelődés értékeire.

A *Pataki tanáraink* (1931–1952) című portrékötet az egykori diák, Magyar Miklós cikkéből idézi, hogy: a tanítás és nevelés Patakra jellemző összekapcsolásával „vezetett gazdag szellemi és tárgyi tudásra, emberségre és magyarságtudatra, igazi nemzeti identitásra és vallásos hitre, hivatástudatra”. Később egyszerre foglalkozott tehetséggondozással és hagyományápolással, közben a lelkészből és tudóstanárból neves művésztanár és festőművész lett. Munkái alapján már az '50-es években meghívták a Művészeti Alapba, elismerve művei professzionális színvonalát. Egyéni és csoportos kiállításokat egyre gyakrabban s egyre több helyen rendezett, grafikáit és műreprodukcióit napilapok és folyóiratok publikálták.

A hagyományos témavilág mellett a '70-es évektől a szimbolikus kifejezéshez fordult. A korábbi tájak és életképek, a portrék és csendéletek a lírai realista tradíciókat őrizték, de egyre markánsabban tűnt föl az expresszív alkotásra, az archaikus és indulatú kifejezésre irányuló hajlam. Mind szorosabban tartozott hozzá Bertha Zoltán autentikus lelki formákat kereső eszköztárához a magyar népművészet formakincsének és motívumainak az alkalmazása. Közben a személyes és közösségi, a nemzeti és egyetemes, az emberi, etikai és sorskérdéseket faggatta.

Bertha Csilla említett tanulmányában olvassuk, hogy noha Bertha Zoltán művei sokszor konkrét történelmi eseményhez, politikai helyzethez kapcsolódtak, mégsem váltak didaktikussá. „Az áttetsző metaforizmus [...] a klasszikus avantgárd tiltakozó, kiáltás-típusú expresszivitásra történő utalásokkal is bővült, másrészt [...] a népi szimbólumvilág eleve magában hordott sokrétűségével, szavakra lefordíthatón túli sugárzásával is feltöltődik.” Az értékvesztő és hamis értékekkel teli világban az értékvesztő gyökértelenség, „a szervesetlen kultúra uralma ellen is protestál a valódi, szerves kultúra értékőrző erejével, amely szellemi energia fegyver lehet az egyéni, kulturális és nemzeti identitást létében fenyegető, de rejtettebben működő diktatúrák, a globalizációs, uniformizáló erőkkel szemben.”

Absztrakciós-szimbolikus művein meghatározó a magyarságélmény és a hit, noha annak ugyanúgy része az ősi hitvilág emléke, mint a keresztyén hitvallás mindennapi gyakorlata. – S nem archaizálásról vagy folklorizálásról van szó, hanem egy olyan szerves szemlélet reprezentációjáról, amelyben nemcsak az őselemek ereje mozgatja a hétköznapi gesztusokat, nemcsak a földi mikrokozmoszokban (emberekben és emberi közösségekben) tükröződik vissza a mindenség, hanem a felelősség mellé a féltés, a hit mellé a szeretet társul, szabályozott rend szerint, a szív ritmusára.

Szükségszerűen, mondhatni, hiszen azt a harmóniát, amit a tájban – vagy a pataki házak ritmusában – megsejtett, most egy mindenre kiterjedő szemléleti készletként használta ahhoz is, hogy védelmezze az emberi autonómiát. A szépségkifejezés

így vált Bertha Zoltán festészetében segélykiáltássá – „ébreszteni az ébren-alvókat”: miként azt a *virágevők* metaforájában látjuk. De ugyanez a motívumot jeleníti meg az Erdélyt stilizáltan formázó, szívében három virágot nyitó *Kisebbségben* című festményen. A művész fia felidézte, hogy a pártállami Győrben nem engedték kiállítani ezt a képet. Nem mintha a helyi kultúrapolitikus megértette volna a sötét száj és az éles fogak szimbolikáját. Veszélyes volt maga a cím, a hitből fakadó felelős gondolkodás, amely szinte egyenlő a tiltakozással.

Bertha Zoltán lelkész és tanár, a doktorált tudós művész 2003. december 1-jén hunyt el, gyászjelentésén ez állt: „*Akkor az érteni tudók ragyogni fognak, mint a fénylő égbolt, s akik igazságra tanítottak sokakat, tündökölnék örökkön-örökké, miként a csillagok*” (Dán 12.3).

Vitéz Ferenc verse:

Őrtálló

Bertha Zoltán festményéhez

Növekszem a négy égtáj felé,
ereim lázas patakok.

Egy régi kert titkos közepén
világot termő fa vagyok.

Vajúdó vágyat kötök össze
búza-meleg ragyogással.

Tulipánszárnyú szív körözne
bíbor csillagkoronával.

Csórében sóhaj tünde égen:
gyökérmoccanások árja.

Törzsemre font anyaöleléseid
kék rügyem magába zárja.